

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات	
Module Detail	
مضمون کا نام	اردو
Subject Name	Urdu
کورس کا نام	اردو رسم الخط کی آموزش
Course Name	Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان	اردو زبان کی پیدائش، ارتقا اور رسم الخط
Module Name/Title	Urdu Zuban ki Paidaish, Irteqa Aur Rasmul-Khat
ماڈیول آئی ڈی	UZPIR_01_R
Module ID	
کلیدی الفاظ	ہولی، زبان، حروف، الفاظ، رسم الخط، ہند آریائی، کھڑی ہولی
Keywords	

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار	نام	ادارہ
Role	Name	Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر	پروفیسر محمد فاروق انصاری	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Coordinators	Prof. Mohd. Faruq Ansari	DEL, NCERT, New Delhi
	پروفیسر دیوان حنان خان	
	Prof. Diwan Hannan Khan	
کورس ایڈمنسٹریٹر	ڈاکٹر عبدالرحمن	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Administrator	Dr. Abdul Rahman	DEL, NCERT, New Delhi
	ڈاکٹر امتیاز احمد	
	Dr. Imtiyaz Ahmad	

Module: 1

Urdu zabaan ki Paidaiesh, Irtiqa aur Rasamul khat Fehrist

1	Taaruf	3
2	Maqasid:	3
3	Urdu zabaan ki paidaiesh	4
4	Urdu ka Irtiqa	4
5	Rasamul khat	8
6	Khulasa.....	10

1 Taaruf

Sathiyo! kisi bhi cheez ke wajood mein aane ki wajah us ki zaroorat hoti hai. Insani nasl jab wajood mein aayi hogi to us sey apne ehsasaat aur jazbaat ek doosrey tak pahunchaney ki zaroorat padi hogi. Mumkin hai apne ehsasaat aur jazbaat doosron tak pahunchaney ke liye us ne ishaaron mein baatein ki hongy. Phir us ki zabaan se kuch alfaaz ada hue honge. Alag alag pahchan ke liye cheezon ke kuch naam rakhey honge, wahi us ke liye baat cheet ka zariya baney honge aur wahi us ki zabaan kahlaye honge. Koi bhi zabaan koi eik shakhs ijaad nahi karta, na koi zabaan fauran tashkeel paati hai. Zabaan ko ban'ney mein sadiyan lag jati hain. Dosto! zabaan aapsi mel jol se banti hai. Mukhtalif qaum ke afraad jab eik dusrey ke nazdeek aatey hain to rabeta qayam karne ke liye eik aisi zabaan ikhtiyar karte hain jo sab ke liye qabil-e-fahm ho aur jis ke zariye dil ka haal bayan ho sakey. Zabaan insani muashrat ke sath sath irteqai manazil tai karti hai. Insani shaor usey nikhaarta hai. Afkaar-o-khayalaat ka nizaam usey roshni deta hai. Zindagi ke mukhtalif awamil aur tajarbaat usey banatey aur sanwarate hain. Yahi sabab hai ki zabaan ko na to koi fard ijaad kar sakta hai aur na fanaa kar sakta hai. Mukhtalif tahzibi awamil, ranga rang anasir, musalsal mel jol aur samaji rosoom ghul mil kar sadiyon mein kisi zabaan ke khad-o-khaal ujagar karte hain. Zabaan ki taraqqi ke sath sath is mein bol chaal se aagey, likhney pardhney ka silsila bhi shuru hota hai. Urdu zabaan ke wajood mein aney ke peechey bhi yahi awamil kaar farma rahey .

2 Maqasid:

is module mein hum jin umoor par guftagu krenge woh is tareh hain:

1. Urdu zabaan kis tareh wujood mein aayi

-
2. Urdu ke farogh mein kin logon ney ahem kirdaar ada kiya
 3. Urdu ka zamani aitbaar se irtiqa kis tareh huwa
 4. Urdu ka rasm-e-khat kya hai
 5. Urdu mein kin zabanon ke alfaaz shaamil hain aur un ke qawaid kya hain
 6. Urdu zabaan ki maqbulyat ke asbaab kya hain aur is ka adbi sarmaya kitna wasee hai

3 Urdu zabaan ki paidaiesh

dosto! Hindustan woh mulk hai jis mein sainkron boliyan ya zubanain boli jati hain.

Hindustan zabanon ka ghar hai, aur is ki wajah yeh hai ki yahan door daraaz se mukhtalif qaumain aakar basti rahi hain. Tareekh hamein batati hai ki har aney wali qaum apne sath na sirf apni tahazeeb layi balki un ki zabaan bhi un ke sath aayi. Jin se mil kar nai zabanain paida hui. Urdu ki ibtida bhi isi tareh hui.

Tareekh hamein batati hai ki Urdu zabaan ke khad-o-khal geyarahvin sadi se ban'ney shuru hue. Hindu, Musalman, Sikh, Isaai, Paarsi, Bodh aur Jain sabhi ke mel jol se is zabaan ko farogh haasil hua. Farsi, Arabi, Turkey, Sanskrit aur Prakirt bolney walon ke aapsi ikhtilaat se eik nai zabaan banti chali gayi. Hindi, Hindvi, Hindustani, Rekhta aur Urdu-e-Mualla ke naamon se pukari janey wali ye zabaan bil aakhir Urdu kahlayi. Jaisey jaisey is zabaan ka दौरا wasee hota gaya, likhney pardhney ka amal shuru hua aur Urdu zabaan ney taraqqi yafta shakl mein apni pehchan qaim kar li.

4 Urdu ka Irtiqa

Urdu Turkey zabaan ka lafz hai. Jis ke mani lashkar ke hain. Yeh zabaan mukhtalif zabanon ke bolney walon aur mukhtalif tahazeeb-o-tamaddun ke haamil logon ke mel

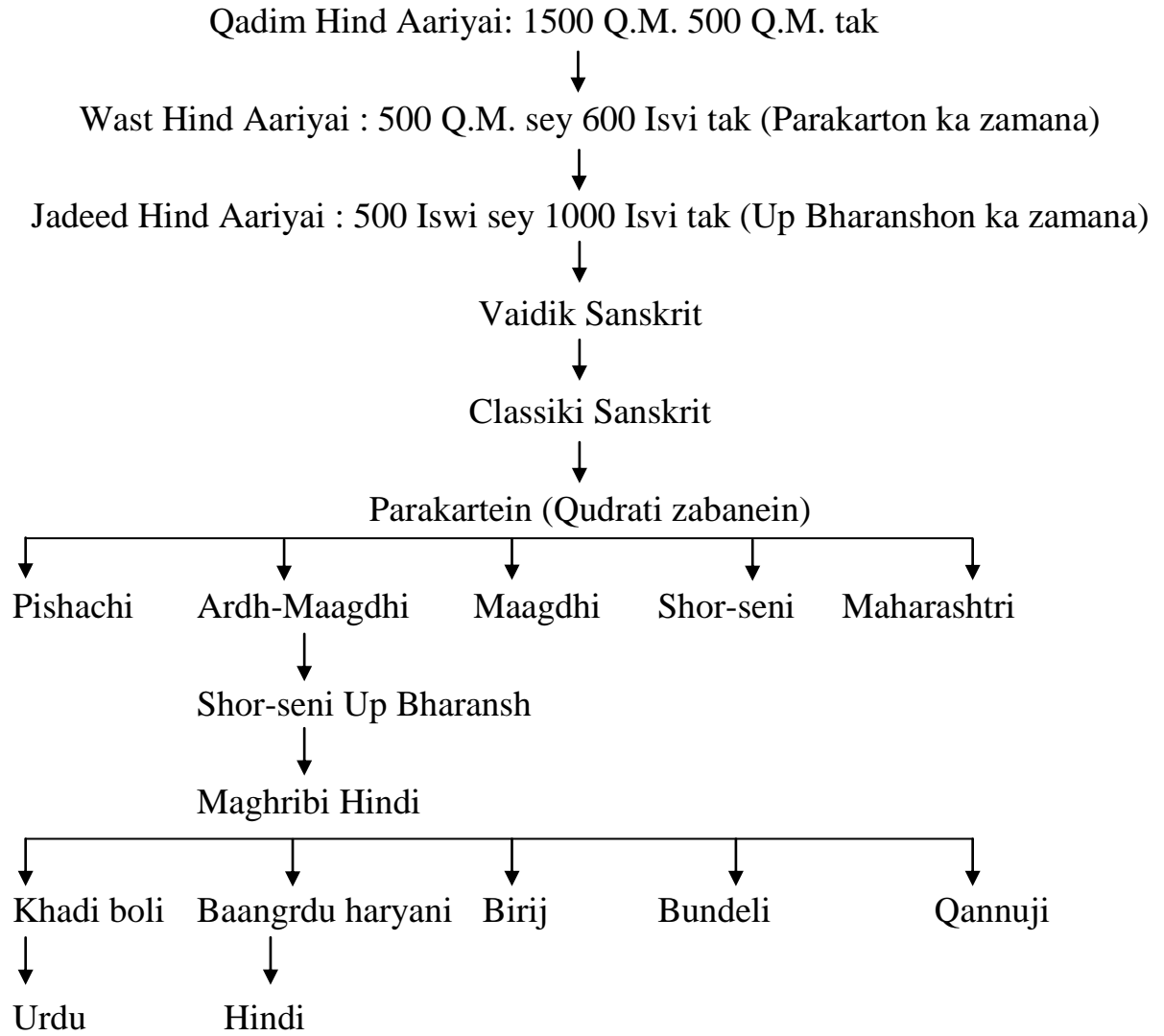
jol se wajood mein aayi. Zabanain aam taur par faujiyon, taajiron aur Sufia ke zariya eik jagah se doosri jagah pahuncha karti hain. Fauji jung ke silsiley mein, tajir tijarat ke liye aur sufi wo faqeer tableegh ke wastey maqamaat badaltey rahtey hain. Ahad-e-sultanat mein Dehli aur atraaf mein urdu zabaan aam ho gayi yahan tak ki is mein sher-o-shairi bhi ki janey lagi. Yeh zabaan mahol, ilaqa aur waqt ke mutabiq apne andar tabdeelian karti rahi. Jab hukmraanon ney apni sultanat ko usaat di to yeh zabaan jo us waqt ' ' Hindvi' ya ' ' Hindi' ' kahlati thi hindostan ke deegar khitton mein bhi pahunchi. Sultan Alauddin Khilji jab Dehli ke takhat par baitha to us ney dakkan ki taraf apni faujein bhejein aur dakkan ko apni saltanat mein shaamil kiya. Is tareh dakkan waley is zabaan se waaqif hue. Phir Sultan Mohammad tughlaq ney apna darul-hukoomat hi Dehli ke bajaye Deyogiri ke maqam par Daulat-Abad ke naam se banaya aur hukum diya ke Dehli ke sabhi afraad wahan muntaqil hon to is zabaan ko dakkan mein phalney phoolney ka mauqa mila aur hua ye ke darul-hukoomat to wapas Dehli agaya lekin yeh zabaan ahle dakkan ke dilon mein sama gayi. Dakkan ke bashindon ne is zabaan ko itna pasand kiya, jab dakkan mein azad yani Bahmani, Adil Shahi aur Qutub Shahi hukoomaten qayam huien to is zabaan ko bahut ziyada farogh haasil hua. Dakkan mein na sirf sufiya-e-keraam ney is zabaan mein apna kalaam pesh kiya balki salateen ney bhi shairi ki aur shoara ki sarparasti farmai. Wahan is zabaan ko Dakkani ka naam diya gaya. Us zamane ke bahut se shayron ka kalaam aaj bhi maujood hai. Urdu ka pahla sahib-e-diwaan shayar bhi Qutub Shahi khandan ka badshah Quli Qutub Shah tha. Junoob mein urdu zabaan ney junooobi zabanon ke asaraat bhi qubool kiye.

Shumali hind mein bhi is zabaan mein shayar shairi karne lagey they. Terahvin sadi iswi ke sufi Amir Khusru ney is mein baqaaida shairi ki, Khusru ki shairi aaj bhi awaam – o-Khawas mein maqbool hai. Un ke geet, paheliyan aur keh Mukarniyan aaj bhi har jageh duhrai jati hain. Khusru ney Farsi aur Arabi jaan-ney walon ke liye

“khaaliq-e-Baari” naam ki eik Manzoom lughat bhi taiyar ki. Jis ki madad se hindvi ya hindi sikhi ja sakti thi jisey aaj hum Urdu kehte hain.

Urdu ke farogh mein sufiya-e-keraam ney ahem kirdaar ada kiya. Sufiyon ka taalluq awaam se rahta hai. Sufia ney apni majlison mein Urdu yani awaami zabaan ko istemaal kiya. Is tareh Urdu ki maqbooliyat aam hogayi. Purey Hindustan mein Sufia ney Urdu hi ko raabtey ki zabaan banaya, bahot jald yeh zabaan poorey mulk mein samjhi janey lagi. Musalmanon ke daur-e-hukumat mein sarkari zabaan Farsi thi lekin awaam ki zabaan Urdu thi. Atharahvin sadi tak is mein itna nikhaar paida hua ke shumali hind mein jo shayar Farsi mein shairi karte they woh Urdu mein shairi karne lagey. Wali gujrati ki shairi Dehli mein pasand ki jaaney lagi. Is ke asar se Meer, Sauda, Nazeer aur Dard jaisey shayar urdu zabaan mein paida hue. Unnisvin sadi mein Ghalib, Zauq, Momin aur Daagh jaisey shayron ney shohrat hasil ki. Unnisvin sadi mein hi urdu ko sarkari zabaan ban-ney ka aijaz bhi haasil hua. Is zabaan mein daastanain, qissey, novel aur afaaney bhi likhey gaye. Beesvin sadi tak aatey aatey urdu puri duniya mein phail gayi. Aaj har mulk mein is ke bolney waley maujood hain.

Lisaniyati nuqta-e-nazar se yeh eik jadeed hind aariyai zabaan hai jis par Farsi, Arabi aur hindustan ki ilaqaai zabanon ke asraat ziyada hain. Eik jadeed hind aariyai zabaan honey ke sabab is ka rishta sanskrit ke sath bhi utna hi gahra hai jitna ke dusri ilaqaai ya aariyai zabanon ke sath. Lesaniyaat ke mahireen ka kahna hai ke insanon ki tareh zabanon ke bhi khandaan hotey hain. Is aitbaar se duniya ki tamam zabanon ko aath badey khandano mein taqseem kiya gaya hai. zabanon ka sab se bada khandan Hind Eurupi khandan hai. Hind Aariyai, isi hind Eurupi khandan ki eik shaakh hai. Urdu zabaan ke irtiqa ko samajhney ke liye urdu ka shajrah yahan pesh kiya gaya hai.

koi bhi zabaan jab wajood mein aati hai to kuch waqt ke baad yeh zaroorat mehsoos ki jati hai ke is zabaan mein ada honey waley jazbaat-o- ehsasaat ko mehfooz kiya jaye aur mehfooz karne ke liye usey tahreeri shakl di jati hai, tahreeri shakl ke liye huroof aur rasm-e-khat ki zaroorat padti hai. Duniya mein sainkaron zabanain boli aur likhi jati hain sab ke alaheda huroof aur alaheda rasm-e-khat hain. Kuch zabanain baein se dayein janib likhi jati hain aur kuch dayein se baein taraf. Tamam zabanon ke huroof ki tadaad bhi mukhtalif hai. Urdu ke bhi apne huroof hain aur apna rasm-e-khat hai. Urdu mukhtalif zabanon se mil kar bani hai is ka taalluq jadeed hind aariyai

zabanon se hai. Hind aariyai zabanon ka rishta Prakirt se hai. Prakirt ke zail mein shorseni aati hai. Shorseni up Bharansh shorseni prakirt se nikli, phir maghribi hindi wajood mein aayi. Urdu aur hindi maghribi hindi ke khandan se taalluq rakhti hain.

5 Rasamul khat

Zabaan ke ilm-o-adab ki baqa ke liye zaruri hota hai ke is ka koi rasm-e khat ho. Kisi zabaan ka rasm-e-khat jis qadar aasaan aur khoob surat hoga, utni hi woh zabaan taraqqi karegi. Urdu ko jab apne rasm-e-khat ki zaroorat pesh aayi to is ney us waqt ke raaij rasm-e-khat ke ikhtelaat se apna makhsoos khat apnaya. Hum jaantey hain ke is waqt kai qism ke rasm-e-khat ka riwaaj tha, jin mein naskh aur Taliq ke rasm-e-khat ki khaas ahmiyat thi. Un dono ke ishtiraaq se Khat-e-Nastaliq bana, jis ka apna husn aur kashish hai. Yahi urdu ka meyaari rasm-e-khat hai. Apne ikhtisaar ke lehaaz se nastaliq eik tareh ka short hand hai. Har harf ka shosha, nuqta, markaz aur daira mukammal hota hai. Ibaarat ziyada aur jagah kam ho to qalam ko daba kar ya huroof ko upar taley likh kar bhi is ke husn ko barqarar rakha ja sakta hai. Aapne tamam tar husn-o-aaraish ke sath nastaliq ko pardhna bhi aasan hota hai.

Urdu us waqt wajood mein aayi jab Farsi, arabi aur turkey bolney waley hindustan aaye. Is liye urdu mein un zabanon ke alfaaz ki tadaad bahot ziyada hai. Urdu walon ney rasm-e-khat bhi aur huroof bhi Farsi aur Arabi se mustaar liye. Maqami zabanon aur boliyon ki aawazian bhi is mein shaamil ho gyin. Urdu ka rasm-e-khat Farsi ka rasm-e-khat hai lekin Farsi aur Arabi ki qawaid urdu ki qawaid se mukhtalif hai. Urdu aur hindi ki qawaid mein yaksaniyat hai. Dono zabanon mein sirf rasm-e-khat ka farq hai. Aaj urdu ki maqbuliyat ka yeh aalam hai ke duniya ki ziyada boli jaaney wali zabanon mein shumaar hoti hai. Mufrad huroof us waqt tak koi maani nahi rakhtey jab tak ke unhein kisi lafz ki ikai ki haisiyat se istemaal na kiya jaye.

Urdu rasm-e-khat ki eik khubi yeh hai ke kam waqt aur thodhi jagah mein deegar zabanon ki banisbat ziyada se ziyada lafzon ko likha ja sakta hai.

Hamari likhawat mein nuqtey ki badi ahmiyat hai. Huruf-e-tahajji mein aksar harfon ke group hain jaisey bey, pey, tey, tay, sey is mein kahney ko paanch huroof hain lekin darasal shakl eik hai. Nuqton ney eik hi shakl se kai shaklain banai hain. Yani kai harf ban gaye hain. Matlab yeh hai ke bahot se harfon ki pahchan nuqton se hoti hai.

Doosri baat yeh hai ke lafz majmua hota hai harfon ka. Woh do harf hon ya ziyada. Aisey harf ziyada hain jo dono taraf se mila kar likhey ja satke hain. Harfon ko mila kar likhney ke liye zaruri hota hai ke un ko chotey chotey tukdon ki shakal mein laya jaye. Jaisey eik harf bey. Jab yeh harf lafz ke aakhir mein aata hai to is ko usi tareh likha jata hai. Jaisay rab, jab, jab yeh shuru mein aata hai to mukhtalif harfon ke sath is ka jod alag alag shaklon mein lagta hey. Jaisey but, baj, bus, yun is harf ki (is group ke paanch harfon bey pey tey- tay) ki chaar shakalain banin.

Kisi lafz mein sirf do harf hon. To aam taur par iskey likhney ya padhney mein uljhan paida ho sakti hai. Jaise papeeta. Is mein paanch huroof hain. Pey pey ye tey alif, aur shuru ke chaar harf (jod ke lihaaz sey) eik hi group key hain. Yun to eik hi tareh ki shoshon ki surat mein likhey gaye hain. Yaani shuru ke chaar harfon ki saut eik jaisi hai lekin unki pahchan sirf nuqton ki madad sey hoti hey.

Tarkeeb: Tarkeeb ka matlab hai eik harf ka dusrey harf se milna. Yeh to malum hi hai ke lafzon mein ziyada harf milakr likhe jaatey hain.

Harkat : Zabar, Zer, Pesh ko kahtey hain.

Mutaharrik: Wo harf jis par zabar, zer, pesh mein sey koi harkat ho.

Jazm: Wo nishan jis sey yeh malum ho ki yeh harf mutaharrik nahin hai.

Sakin: Wo harf jis per jazm ho aur us sey pahley koi mutaharrik harf ho.

Aaj urdu zabaan mein duniya ki taqriban sabhi asnaaf mein adab takhleeq kiya ja raha hai, ya kiya ja chuka hai, adabi aitbar sey urdu zaban ka adabi zakhira kisi dusri zaban sey kam nahin. Is mein Dastan-e-Amir Hamza aur Bostan-e-Khayal jaisi taveel dastanon ke elawa Bagh-o-bahar aur Fasana-e-Ajaib bhi maujud hain. Is mein masnaviyan, qasaid aur marasi bhi likhe gaye hain. Novel, Afsaney, Inshaiye, Khake, Reportaaz, Sawaneh aur Safar Naamey bhi qalamband huye aur jadeed sheri asnaaf mein bhi taba aazmai ki gai. Bila Shuba urdu zaban ki sherini aur uska adabi sarmaya digar zabanon ke liye qabil-e-rashk hai.

6 Khulasa

Dosto aap ko yeh maloom ho gaya hoga ke urdu zabaan kis tareh wajood mein aayi. Dar asal urdu ki paidaish hindustan mein musalmanon ki aamad ke baad amal mein aayi. Urdu ka khandani rishta hind aaryai zabanon se hai. Prakirt ke zail mein shorseni aati hai. Shorseni up Bharansh se maghribi hindi ka wajood hua. Maghribi hindi se urdu aur hindi niklee.

Urdu ka rasm-e-khat Farsi hai. Is zabaan ke adab mein tamam sheri aur nasri asnaaf maujud hain. Ahad-e-haazir ki maqbool tareen zabanon mein urdu ka shumaar hota hai.

Urdu eik jadeed hind aaryai zabaan hai. Isey eik makhloot zabaan bhi kaha jata hai. Urdu turkey zabaan ka lafz hai. Jis ke maani lashkar key hain. Urdu zabaan ka awaami sateh par pahla istemaal ghaliban lashkar gaahon aur baazaaron mein hua, jahan mukhtalif zabanon ke bolney waley afraad ko Ifham-o-Tafheem aur tarsili zaruriyat ke liye kisi lingwa franka ki zarurat mahsoos hui hogi. Isi zaroorat ney urdu jaisi khoobsurat zabaan ko janam diya. Jald hi ye zabaan lashkar gaahon aur baazaaron

se nikal kar shairon aur awaam ki bhi pasandeeda zabaan ban gayi. Jazbaat-o-ehsasaat ke bayan aur mazhab ki tableegh-o-tarweej ney is zabaan ki maqbuliyat mein izafah kiya. Awaam ney us ki pazeerai ki. Darbaron tak us ki rasai hui aur kayi sadiyon se isey barr-e-sagheer Hind-o-Paak mein lingwa franka ki haisiyat hasil hai.

Urdu ki ibtida eik hazaar eisvi ke qareeb hui, jab khadi boli mein Arabi, Farsi aur Turkey alfaaz daakhil hona shuru hue. Aahista aahista ye alfaaz khadi boli mein ghul mil gaye aur zabaan ki eik nai shakl ban'ney lagi. Phir ye zabaan taraqqi ki kai manzilon se guzri. Urdu zabaan ki taraqqi ki pahli manzil woh thi jab shumali hind ki maqami boli ka Arabi, Farsi aur Turkey ke sath mel milaap hua. Ye Amir Khusru, Kabirdaas aur Surdaas ka zamana tha. Is taraqqi ki doosri manzil woh thi jab musalmanon ney khat-o-kitabat ke liye Arabi aur Farsi rasm-e-khat ko ikhtiyar kiya, kyun ke woh unhein se waaqif they. Is ki taraqqi ki teesri manzil woh thi jab sufiya-e-keeraam ney deen-o-mazhab ki tableegh ke liye is awaami zabaan urdu ko ikhtiyar kiya. Sufiya-e-keeraam ki tableegh ko un ke muridin ney mulk ke goshey goshey mein pahunchaya. Is tareh yahi zabaan jab shumaal se nikal kar dakkan pahunchi to zabaan-e-dakkni kahlayi, Gujrat pahunchi to zaban-e-gujrati kahlayi, Multan pahunchi to zabaan-e-multani kahlayi, Punjab pahunchi to zabaan-e-punjabi kahlayi. Is tareh urdu zabaan jisey us zamane mein zabaan-e-Dehli ya hindustani kaha jata tha, poorey mulk mein phail gayi. Jab urdu poorey mulk mein boli aur samjhi jaaney lagi to is ki shohrat mein izafah hua.

Disclaimer

Online course ke darsi mawaad ki tarteef-o-tadveen ke liye NCERT ki darsi wo muaavin darsi kitaabon urdoo zabaan-o-adab ki taarikh, urdu qavaid-o-insha, urdu ki adabi asnaaf, rahnuma kitaab, urdu tadarisiyaat, urdu zaban ki tadarees waghaira se istefada kiya gaya hai

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	اردو زبان کی پیدائش، ارتقا اور رسم الخط Urdu Zuban ki Paidaish, Irteqa Aur Rasmul-Khat
ماڈیول آئی ڈی Module ID	UZPIR_01_H
کلیدی الفاظ Keywords	ہولی، زبان، حروف، الفاظ، رسم الخط، ہند آریائی، کھڑی ہولی

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

मोडीयूल 1

उर्दू ज़बान की पैदाइश, इर्तिक़ा और रस्मे-ख़त

फेहरिस्त

1 तआरुफ.....	3
2 मक़ासिद.....	4
3 उर्दू ज़बान की पैदाइश.....	4
4 उर्दू का इर्तिक़ा.....	5
5 रस्मे-ख़त.....	9
6 ख़ुलासा.....	12

1 तआरुफ

साथियो किसी भी चीज़ के वजूद में आने की वजह उस की ज़रूरत होती है। इन्सानी नसल जब वजूद में आई होगी तो उसे अपने एहसासात और जज़बात एक दूसरे तक पहुंचाने की ज़रूरत पड़ी होगी और इस के लिए उसने इशारों में बातें की होंगी। फिर उस की ज़बान से कुछ अलफ़ाज़ अदा हुए होंगे। अलग अलग पहचान के लिए चीज़ों के कुछ नाम रखे होंगे, वही उस के लिए बातचीत का ज़रीया बने होंगे और वही उस की ज़बान कहलाये होंगे। कोई भी ज़बान कोई एक शख्स ईजाद नहीं करता, ना कोई ज़बान फ़ौरन तशकील पाती है। ज़बान को बनने में सदीयां लग जाती हैं। ज़बान आपसी मेल-जोल से बनती है। मुख्तलिफ़ क़ौम के अफ़राद जब एक दूसरे के नज़दीक आते हैं तो राबता कायम करने के लिए एक ऐसी ज़बान इख्तयार करते हैं जो सब के लिए काबिले-फ़हम हो और जिसके ज़रीये दिल का हाल बयान हो सके। ज़बान इन्सानी मुआशरत के साथ साथ इतैक़ाई मनाज़िल तै करती है। इन्सानी शोऊर उसे निखारता है। अफ़कारो-ख़्यालात का निज़ाम उसे रोशनी देता है। ज़िंदगी के मुख्तलिफ़ अवामिल और तजरेबात उसे बनाते और सँवारते हैं। यही सबब है कि ज़बान को ना तो कोई फ़र्द ईजाद कर सकता है और ना फ़ना कर सकता है। मुख्तलिफ़ तहज़ीबी अवामिल, रंगा-रंग अनासिर, मुसल्सल मेल-जोल और समाजी रुसूम घुल मिल कर सदीयों में किसी ज़बान के ख़दो-ख़ाल उजागर करते हैं। ज़बान की तरक्की के साथ साथ इस में बोल-चाल से आगे, लिखने पढ़ने का सिल्लिसला भी शुरू होता है। उर्दू ज़बान के वजूद में आने के पीछे भी यही अवामिल कार फरमा रहे।

2 मक्रासिद

इस बाब में हम जिन ओमूर पर बात करेंगे वो ये हैं:

1. उर्दू ज़बान किस तरह वजूद में आइ
2. उर्दू की पैदाइश कहाँ और किन हालात की वजह से हुई
3. उर्दू के फ़रोग में किन लोगों ने अहम किरदार अदा किया
4. उर्दू का ज़मानी एतबार से इर्तिक़ा किस तरह हुआ
5. उर्दू का रस्मुल-खत क्या है
6. उर्दू में किस ज़बान के अलफ़ाज़ शामिल हैं और उस के क़वाइद क्या हैं
7. उर्दू ज़बान की मक्रबूलियत के अस्बाब क्या हैं और इस का अदबी सरमाया कितना वसीअ है

3 उर्दू ज़बान की पैदाइश

दोस्तो हिन्दुस्तान वो मुलक है जिसमें सैकड़ों बोलियाँ या ज़बानें बोली जाती हैं। हिन्दुस्तान ज़बानों का घर है। और इस की वजह ये है कि यहां दूर दराज़ से मुख्तलिफ़ अक़वाम आकर बस्ती रही हैं। हर आने वाली क़ौम अपने साथ नः सिर्फ़ अपनी तहज़ीब लाई बल्कि उस की ज़बान भी साथ आई। जिनसे मिलकर नई ज़बानें पैदा हुईं। उर्दू की इबतिदा भी इसी तरह हुई।

तारीख हमें बताती है कि उर्दू ज़बान के खदो-खाल ग्यारवीं सदी से बनने शुरू हुए। हिंदू, मुस्लिम, सिख, ईसाई, पारसी, बोध और जैन सभी के मेल-जोल से इस ज़बान को फ़रोग हासिल हुआ। फ़ारसी, अरबी, तुर्की, संस्कृत और प्राकृत बोलने वालों के आपसी इखतेलात से एक नई ज़बान बनती चली गई। हिन्दी,

हिंदवी, हिन्दुस्तानी, रेखता और उर्दू-ए-मुअल्ला के नामों से पुकारी जाने वाली ये ज़बान बिल्आखिर उर्दू कहलाई। जैसे जैसे इस ज़बान का दायरा वसीअ होता गया, लिखने पढ़ने का अमल शुरू हुआ और उर्दू ज़बान ने तरक्की याफता शकल में अपनी पहचान कायम करली

4 उर्दू का इतिहास

उर्दू तुर्की ज़बान का लफ़ज़ है। ये ज़बान मुख्तलिफ़ ज़बानों के बोलने वालों और मुख्तलिफ़ तहज़ीब-व-तमद्दुन के हामिल लोगों के मेल-जोल से वजूद में आई। इस मेल-जोल ने एक मुशतर्का तहज़ीब को जन्म दिया जिसे 'गंगा जमुनी तहज़ीब' कहते हैं। ज़बानें आम तौर पर फ़ौजियों, ताजिरो और सूफिया के ज़रीआ एक जगह से दूसरी जगह पहुंचा करती हैं। फ़ौजी जंग के सिलसिले में, ताजिर तिजारत के लिए और सूफी व फ़कीर तब्लीग़ के वास्ते मुक़ामात बदलते रहते हैं। अहदे सल्तनत में दिल्ली और अतराफ़ में उर्दू ज़बान आम हो गई यहां तक कि इस में शेर-शाईरी भी की जाने लगी। ये ज़बान माहौल, इलाका और वक़्त के मुताबिक़ अपने अंदर तबदीलियां करती रही। जब मुस्लमानों ने अपनी सल्तनत को वुस्अत दी तो ये ज़बान जो उस वक़्त "हिंदवी" या "हिन्दी" कहलाती थी हिन्दोस्तान के दीगर खिल्तों में भी पहुंची। सुल्तान अलाउद्दीन खिलजी जब दिल्ली के तख़्त पर बैठा तो उस ने दकन की तरफ़ अपनी फ़ौजें भेजीं और दकन को अपनी सल्तनत में शामिल किया। इस तरह दकन वाले इस ज़बान से वाक़िफ़ हुए। फिर सुल्तान मुहम्मद तुग़लक़ ने अपना दारुल-होकूमत ही दिल्ली के बजाय देवगिरी के मुक़ाम पर दौलता आबाद के नाम से बनाया और हुक़म दिया कि दिल्ली के सभी अफ़राद वहां मुंतक़िल हों तो इस ज़बान को दकन में फलने फूलने का मौक़ा मिला और हुआ ये कि दारुल-होकूमत तो वापिस दिल्ली आगया लेकिन ये ज़बान अहले दकन के दिलों में समा गई।

दकन के बाशिंदों ने इस ज़बान को इतना पसंद किया कि जब दकन में आज़ाद यानी बहमनी, आदिल शाही और कुतुब शाही हुकूमतें कायम हुईं तो इस ज़बान को बहुत ज़्यादा फ़रोग हासिल हुआ। दकन में ना सिर्फ़ सोफिया ने इस ज़बान में अपना कलाम पेश किया बल्कि सलातीन ने भी शायरी की और शोअरा की सरपरस्ती फ़रमाई। वहां इस ज़बान को दकनी का नाम दिया गया। इस ज़माने के बहुत से शाइरों का कलाम आज भी मौजूद हैं। उर्दू का पहला साहबे-दीवान शाइर कुतुब शाही खानदान का बादशाह कुली कुतुब शाह था। जुनूब में उर्दू ज़बान ने जुनूबी ज़बानों के अस्रात भी कुबूल किए।

शुमाली हिंद में भी इस ज़बान में शोअरा शाइरी करने लगे थे। तेरहवीं सदी ईसवी के सूफ़ी अमीर ख़ुसरू ने इस में बाकायदा शायरी की, ख़ुसरू की शायरी आज भी अवामो-ख़वास में मक़बूल है। इन के गीत, पहेलियां और कह मुकरनीयां आज भी हर जगह दुहराई जाती हैं। ख़ुसरू ने फ़ारसी और अरबी जानने वालों के लिए "ख़ालिके बारी" नाम की एक मंज़ूम लुगत तैयार की। जिसकी मदद से हिंदवी या हिन्दी सीखी जा सकती थी जिसे आज हम उर्दू कहते हैं

उर्दू के फ़रोग में सूफ़िया ने अहम किरदार अदा किया। सूफ़ियों का तअल्लुक़ अवाम से रहता है। सूफ़िया ने अपनी मजलिसों में उर्दू यानी अवामी ज़बान को इस्तेमाल किया। इस तरह उर्दू की मक़बूलियत आम हो गई। पूरे हिन्दोस्तान में सूफ़िया ने उर्दू ही को राबते की ज़बान बनाया, बहुत जल्द ये ज़बान पूरे मुल्क में समझी जाने लगी। मुसल्मानों के दौरै-हुकूमत में सरकारी ज़बान फ़ारसी थी लेकिन अवाम की ज़बान उर्दू थी। अठारवीं सदी तक इस में इतना निखार पैदा हुआ कि शुमाली हिंद में जो शाइर फ़ारसी में शाइरी करते थे वो उर्दू में शाइरी करने लगे। वली गुजराती की शाइरी दिल्ली में पसंद की जाने लगी। इस के

असर से मीर, सौदा, नज़ीर और दर्द जैसे शाइर उर्दू ज़बान में पैदा हुए। उन्नीसवीं सदी में ग़लिब, ज़ौक, मोमिन और दाग़ जैसे शाइरों ने शोहरत हासिल की। उन्नीसवीं सदी में ही उर्दू को सरकारी ज़बान बनने का ऐजाज़ भी हासिल हुआ। इस ज़बान में दास्तान, किसे, नाविल और अफ़साने भी लिखे गए। बीसवीं सदी तक आते आते उर्दू पूरी दुनिया में फैल गई। आज हर मुल्क में इस के बोलने वाले हैं।

लिसानियाती नुक़्त-ए-नज़र से यह एक जदीद 'हिंद आरयाई' ज़बान है जिस पर फ़ारसी, अरबी और हिन्दुस्तान की इलाक़ाई ज़बानों के असरात ज़्यादा हैं। एक 'जदीद हिंद आरयाई' ज़बान होने के सबब उस का रिश्ता संस्कृत के साथ भी इतना ही गहरा है जितना कि दूसरी इलाक़ाई या आरयाई ज़बानों के साथ। लिसानियात के माहेरीन का कहना है कि इन्सानों की तरह ज़बानों के भी खानदान होते हैं। इस ऐतबार से दुनिया की तमाम ज़बानों को आठ बड़े खानदानों में तक़सीम किया गया है। ज़बानों का सबसे बड़ा खानदान हिंद योरपी खानदान है। हिंद आरयाई, इसी हिंद योरपी खानदान की एक शाख है। उर्दू ज़बान के इर्तेका को समझने के लिए उर्दू का शिजरा यहां पेश किया गया है

क़दीम हिन्द आरयाई 1500 क़बल मसीह से 500 क़बल मसीह तक

वस्ती हिन्द आरयाई 500 क़बल मसीह से 600 ईसवी तक (प्राकृतों का ज़माना)

जदीद हिन्द आरयाई 600 ईसवी से 1000 ईसवी तक (अपभ्रंशों का ज़माना)

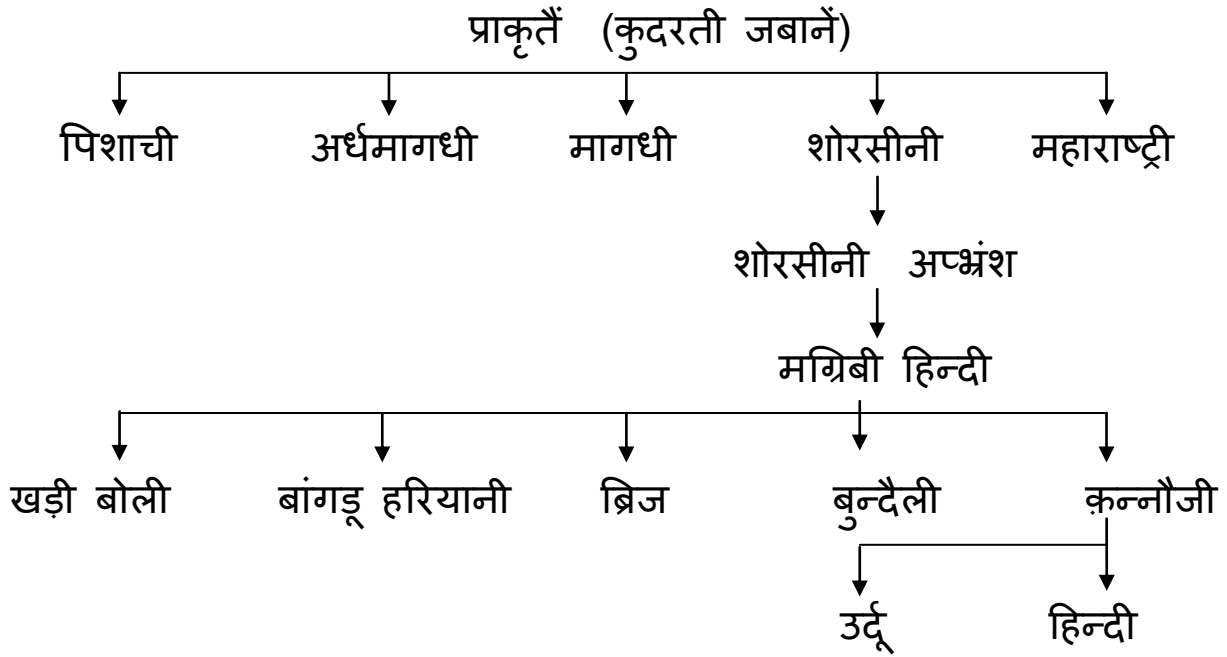

वैदिक संस्कृत

कलासिकी संस्कृत

कोई भी ज़बान जब वजूद में आती है तो कुछ वक़्त के बाद ये ज़रूरत महसूस की जाती है कि इस ज़बान में अदा होने वाले जज़बातो-एहसासात को महफूज़ किया जाये और महफूज़ करने के लिए उसे तहरीरी शक़ल दी जाती है, तहरीरी शक़ल के लिए हुरूफ़ और रस्मे-खत की ज़रूरत पड़ती है। दुनिया में सैंकड़ों ज़बानें बोली और लिखी जाती हैं सब के अलाहेदा हुरूफ़ और रस्मे-खत हैं कुछ ज़बानें बाएं से दाएं जानिब लिखी जाती हैं और कुछ दाएं से बाएं तरफ़। तमाम ज़बानों के हुरूफ़ की तादाद भी मुख्तलिफ़ है। उर्दू के भी अपने हुरूफ़ हैं और अपना रस्मे-खत है। उर्दू मुख्तलिफ़ ज़बानों से मिलकर बनी है इस का तअल्लुक़ जदीद हिंद आरयाई ज़बानों से है। हिंद आरयाई ज़बानों का रिश्ता प्राकृत से है। प्राकृत के ज़ैल में शौरसीनी आती है। शौरसीनी अपभ्रंश, शौरसीनी प्राकृत से निकली, फिर मग़िबी हिन्दी वजूद में आई। उर्दू और हिन्दी मग़िबी हिन्दी के खानदान से तअल्लुक़ रखती हैं।

5 रस्मे-खत

ज़बान के इलमो अदब की बका के लिए ज़रूरी होता है कि इस का कोई रस्मे-खत हो। किसी ज़बान का रस्मे-खत जिस क़दर आसान और ख़ूबसूरत होगा, उतनी ही वो ज़बान तरक्की करेगी। उर्दू को जब अपने रस्मे-खत की ज़रूरत पेश आई तो उसने उस वक़्त के राइज रस्मे-खत के इखतिलात से अपना मखसूस खत अपनाया। हम जानते हैं कि उस वक़्त कई किस्म के रस्मे-खत का रिवाज था, जिनमें 'नस्ख' और 'तालीक़' के रस्मे-खत की ख़ास अहमियत थी। इन दोनों के इश्तेराक से खत्ते-नसतालीक़ बना, जिसका अपना हुस्न और कशिश है। यही उर्दू का मेयारी रस्मे-खत है। अपने इखतेसार के लिहाज़ से नस्तालीक़ एक तरह का शॉर्ट हैंड है। हर हर्फ़ का शोशा, नुक्ता, मर्कज़ और दायरा मुकम्मल होता है। इबारत ज़्यादा और जगह कम हो तो क़लम को दबा कर या हुरूफ़ को ऊपर तले लिख कर भी इस के हुस्न को बरकरार रखा जा सकता है। तमाम-तर हुस्नो-आराइश के साथ नस्तालीक़ को पढ़ना भी आसान होता है।

उर्दू उस वक़्त वजूद में आई जब फ़ारसी, अरबी और तुर्की बोलने वाले हिन्दोस्तान आए। इसीलिए उर्दू में इन ज़बानों के अलफ़ाज़ की तादाद बहुत ज़्यादा है। उर्दू ने रस्मे-खत और हुरूफ़ भी फ़ारसी और अरबी से मुस्तआर लिए। मुक़ामी ज़बानों और बोलियों की आवाज़ें भी इस में शामिल हो गईं। उर्दू का रस्मे-खत फ़ारसी का रस्मुल-खत है लेकिन फ़ारसी और अरबी के क़वाइद उर्दू के क़वाइद से मुख्तलिफ़ हैं। उर्दू और हिन्दी के क़वाइद में यक्सानियत है। दोनों ज़बानों में सिर्फ़ रस्मे-खत का फ़र्क़ है। आज उर्दू की मक़बूलियत का ये आलम

है कि दुनिया की ज़्यादा बोली जाने वाली ज़बानों में शुमार होती है। मुफ़रद हुरूफ़ उसी वक़्त तक कोई माना नहीं रखते जब तक कि उन्हें किसी लफ़्ज़ की इकाई की हैसियत से इस्तेमाल न किया जाए। उर्दू रस्मे-ख़त की एक खूबी यह है कि कम वक़्त और थोड़ी जगह में दीगर ज़बानों की बन्सिबत ज़्यादा से ज़्यादा लफ़्ज़ों को लिखा जा सकता है।

हमारी लिखावट में नुक्ते की बड़ी अहमियत है। हुरूफ़े-तहज्जी में अक्सर हफ़ों के ग्रुप हैं जैसे बे पे ते टे से इस में कहने को पाँच हुरूफ़ हैं लेकिन दरअसल शक़ल एक है। नुक्तों ने एक ही शक़ल से कई शक़लें बनाई हैं। यानी कई हफ़ बन गए हैं। मतलब ये है कि बहुत से हफ़ों की पहचान नुक्तों से होती है।

दूसरी बात ये है कि लफ़्ज़ मजमूआ होता है हुरूफ़ों का। वो दो हफ़ हों या ज़्यादा। ऐसे हफ़ ज़्यादा हैं जो दोनों तरफ़ से मिलाकर लिखे जा सकते हैं। हफ़ों को मिलाकर लिखने के लिए ज़रूरी होता है कि इन को छोटे छोटे टुकड़ों की शक़ल में लाया जाये। जैसे एक हफ़ 'बा' जब ये हफ़ लफ़्ज़ के आख़िर में आता है तो इस को इसी तरह लिखा जाता है। जैसे 'रब', 'जब'। जब ये शुरू में आता है तो मुख़्तलिफ़ हफ़ों के साथ उस का जोड़ अलग अलग शक़लों में लगता है। जैसे बुत, बज, बस, यूँ इस हफ़ की चार शक़लें बनीं।

किसी लफ़्ज़ में सिर्फ़ दो हफ़ हों तो आम तौर पर उस के लिखने या पढ़ने में उलझन पैदा हो सकती है जैसे पपीता। इस में पाँच हुरूफ़ हैं प प इ ता। और शुरू के चार हफ़ (जोड़ के लिहाज़) से एक ही ग्रुप के हैं। यूँ तो एक ही तरह के

शोशों की सूरत में लिखे गए हैं। यानी शुरू के चारों हफ़ों की सूरत एक जैसी है लेकिन उनकी पहचान सिर्फ़ नुक्तों की मदद से होती है।

तरकीब: तरकीब का मतलब है एक हफ़ का दूसरे हफ़ से मिलना। ये तो मालूम ही है कि लफ़्ज़ों में ज़्यादा हफ़ मिलाकर लिखे जाते हैं।

हरकत: ज़बर, ज़ेर, पेश को कहते हैं

मुतहरिक: वो हफ़ जिस पर ज़बर ज़ेर पेश में से कोई हरकत हो

जज़म: वो निशान जिससे ये मालूम हो कि ये हफ़ मुतहरिक नहीं है

साकिन: वो हफ़ जिस पर जज़म हो और इस से पहले कोई मुतहरिक हफ़ हो

आज उर्दू ज़बान में दुनिया की तक़रीबन सभी अस्नाफ़ में अदब तखलीक़ किया जा रहा है या किया जा चुका है, अदबी ऐतबार से उर्दू ज़बान का अदबी ज़ख़ीरा किसी दूसरी ज़बान से कम नहीं। इस में “दास्ताने अमीर हमज़ा” और “बोसताने ख़याल” जैसी तवील दास्तानों के अलावा “बाग़ो-बहार” और “फ़सान-ए-अजाइब” भी मौजूद हैं। इस में मसनवीयाँ, क़साइद और मरासी भी लिखे गए। नाविल, अफ़साने, इन्शाइये, खाके, रिपोरताज़, सवानेह और सफ़र-नामे भी कलमबंद हुए और जदीद शेअरी अस्नाफ़ में भी तबा-आज़माई की गई। बिलाशुबहा उर्दू ज़बान की शीरीनी और इस का अदबी सरमाया दीगर ज़बानों के लिए काबिले-रश्क़ है।

6 खुलासा

दोस्तो आपको ये मालूम हो गया होगा कि उर्दू ज़बान किस तरह वजूद में आई। दरअसल उर्दू की पैदाइश हिन्दोस्तान में मुसलमानों की आमद के बाद अमल में आई। उर्दू का खानदानी रिश्ता हिंद आरयाई ज़बानों से है। प्राकृत के ज़ेल में शोरसीनी आती है। शोरसीनी अपभ्रंश से मगरिबी हिन्दी का वजूद हुआ। मगरिबी हिन्दी से उर्दू और हिन्दी निकली।

उर्दू का रस्मुल-खत फ़ारसी है। इस ज़बान के अदब में तमाम शेअरी और नस्री अस्नाफ़ मौजूद हैं। अहदे-हाज़िर की मक़बूल तरीन ज़बानों में उर्दू का शुमार होता है।

उर्दू एक जदीद हिंद आरयाई ज़बान है। उसे एक मखलूत जुबान भी कहा जाता है। उर्दू तुर्की ज़बान का लफ़ज़ है जिसके मआनी लश्कर के हैं। उर्दू जुबान का अवामी सतह पर पहला इस्तेमाल ग़ालिबन लश्कर गाहों और बाज़ारों में हुआ जहां मुख्तलिफ़ ज़बानों के बोलने वाले अफ़राद को इफ़हामो-तफ़हीम और तरसीली ज़रूरीयात के लिए किसी लिंगवा-फ़्रेंका की ज़रूरत महसूस हुई होगी। इसी ज़रूरत ने उर्दू जैसी ख़ूबसूरत जुबान को जन्म दिया। जल्द ही ये जुबान लश्कर गाहों और बाज़ारों से निकल कर शाइरों और अवाम की भी पसंदीदा ज़बान बन गई। जज़्बातो-एहसासात के बयान और मज़हब की तब्लीगो-तरवीज ने इस ज़बान की मक़बूलियत में इज़ाफ़ा किया। अवाम ने इस की पज़ीराई की। दरबारों तक उस की रेसाई हुई और कई सदीयों से उसे बर्रे-सगीर हिंदो-पाक में लिंगवा-फ़्रेंका की हैसियत हासिल है

उर्दू की इबतेदा एक हज़ार ईसवी के करीब हुई जब खड़ी बोली में अरबी, फ़ारसी और तुर्की अलफ़ाज़ दाख़िल होना शुरू हुए। आहिस्ता-आहिस्ता ये अलफ़ाज़ खड़ी बोली में घुल मिल गए और ज़बान की एक नई शक़ल बनने लगी। फिर ये ज़बान तरक्की की कई मंज़िलों से गुज़री। उर्दू ज़बान की तरक्की की पहली मंज़िल वो थी जब शुमाली हिंद की मुक़ामी बोली का अरबी, फ़ारसी और तुर्की के साथ मेल मिलाप हुआ। ये अमीर ख़ुसरू, कबीरदास और सूरदास का ज़माना था। इस तरक्की की दूसरी मंज़िल वो थी जब मुस्लमानों ने ख़तो-किताबत के लिए अरबी और फ़ारसी रस्मे-ख़त को इख़तेयार किया क्यों कि वो उन्हीं से वाक़िफ़ थे। इस की तरक्की की तीसरी मंज़िल वो थी जब सूफ़िया-ए-केराम ने दीनो-मज़हब की तब्लीग़ के लिए इस अवामी ज़बान उर्दू को इख़तेयार किया। सूफ़िया-ए-केराम की तब्लीग़ को उनके मुरीदीन ने मुल्क के गोशे गोशे में पहुंचाया। इस तरह यही ज़बान जब शुमाल से निकल कर दकन पहुंची तो ज़बान-ए-दकनी कहलाई, गुजरात पहुंची तो ज़बान-ए-गुजराती कहलाई, मुल्तान पहुंची तो ज़बान-ए-मुल्तानी कहलाई, पंजाब पहुंची तो ज़बान-ए-पंजाबी कहलाई। इस तरह उर्दू ज़बान जिसे उस ज़माने में ज़बान-ए-दिल्ली या हिन्दुस्तानी कहा जाता था पूरे मुल्क में फैल गई। जब उर्दू पूरे मुल्क में बोली और समझी जाने लगी तो इस की शोहरत में इज़ाफ़ा हुआ।

Disclaimer

ऑनलाइन कोर्स के दर्सी मवाद की तर्तीब व तदवीन के लिए इन सी ई आर टी की दर्सी व मुआविन दर्सी किताबों उर्दू ज़बान व अदब की तारीख, उर्दू क़वाइदो-इंशा, उर्दू की अदबी अस्नाफ़, रहनुमा किताब, उर्दू तदरिसिय्यात, उर्दू ज़बान की तदरीस वगैरा से इस्तेफ़ादा किया गया है

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	اردو زبان کی پیدائش، ارتقا اور رسم الخط Urdu Zuban ki Paidaiash, Irteqa Aur Rasmul-Khat
ماڈیول آئی ڈی Module ID	UZPIR_01_U
کلیدی الفاظ Keywords	ہولی، زبان، حروف، الفاظ، رسم الخط، ہند آریائی، کھڑی ہولی

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

ماڈیول: 1

اردو زبان کی پیدائش، ارتقا اور رسم الخط

فہرست

3.....	1 تعارف
3.....	2 مقاصد
4.....	3 اردو زبان کی پیدائش
4.....	4 اردو کا ارتقا
7.....	5 رسم الخط
8.....	6 خلاصہ

1 تعارف

ساتھیو! کسی بھی چیز کے وجود میں آنے کی وجہ اُس کی ضرورت ہوتی ہے۔ انسانی نسل جب وجود میں آئی ہوگی تو اُسے اپنے احساسات اور جذبات ایک دوسرے تک پہنچانے کی ضرورت پڑی ہوگی۔ ممکن ہے اپنے احساسات اور جذبات دوسروں تک پہنچانے کے لیے اُس نے اشاروں میں باتیں کی ہوں گی۔ پھر اُس کی زبان سے کچھ الفاظ ادا ہوئے ہوں گے۔ الگ الگ پہچان کے لیے چیزوں کے کچھ نام رکھے ہوں گے، وہی اُس کے لیے بات چیت کا ذریعہ بنے ہوں گے اور وہی اُس کی زبان کہلائے ہوں گے۔ کوئی بھی زبان کوئی ایک شخص ایجاد نہیں کرتا نہ کوئی زبان فوراً تشکیل پاتی ہے۔ زبان کو بننے میں صدیاں لگ جاتی ہیں۔ دوستو! زبان آپسی میل جول سے بنتی ہے۔ مختلف قوم کے افراد جب ایک دوسرے کے نزدیک آتے ہیں تو رابطہ قائم کرنے کے لیے ایک ایسی زبان اختیار کرتے ہیں جو سب کے لیے قابل فہم ہو اور جس کے ذریعے دل کا حال بیان ہو سکے۔ زبان انسانی معاشرت کے ساتھ ساتھ ارتقائی منازل طے کرتی ہے۔ انسانی شعور اُسے نکھارتا ہے۔ افکار و خیالات کا نظام اُسے روشنی دیتا ہے۔ زندگی کے مختلف عوامل اور تجربات اُسے بناتے اور سنوارتے ہیں۔ یہی سبب ہے کہ زبان کو نہ تو کوئی فرد ایجاد کر سکتا ہے اور نہ فنا کر سکتا ہے۔ مختلف تہذیبی عوامل، رنگارنگ عناصر، مسلسل میل جول اور سماجی رسوم گھل مل کر صدیوں میں کسی زبان کے خدو خال اُجاگر کرتے ہیں۔ زبان کی ترقی کے ساتھ ساتھ اس میں بول چال سے آگے، لکھنے پڑھنے کا سلسلہ بھی شروع ہوتا ہے۔ اردو زبان کے وجود میں آنے کے پیچھے بھی یہی عوامل کار فرما رہے۔

2 مقاصد

اس ماڈیول میں ہم جن امور پر گفتگو کریں گے وہ اس طرح ہیں:

- 1- اردو زبان کس طرح وجود میں آئی
- 2- اردو کے فروغ میں کن لوگوں نے اہم کردار ادا کیا
- 4- اردو کا زمانی اعتبار سے ارتقا کس طرح ہوا
- 5- اردو کا رسم الخط کیا ہے
- 6- اردو میں کن زبانوں کے الفاظ شامل ہیں اور ان کے قواعد کیا ہیں
- 7- اردو زبان کی مقبولیت کے اسباب کیا ہیں اور اس کا ادبی سرمایہ کتنا وسیع ہے

3 اردو زبان کی پیدائش

دوستو! ہندوستان وہ ملک ہے جس میں سینکڑوں بولیاں یا زبانیں بولی جاتی ہیں۔ ہندوستان زبانوں کا گھر ہے، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہاں دور دراز سے مختلف قومیں آکر بستی رہی ہیں۔ تاریخ ہمیں بتاتی ہے کہ ہر آنے والی قوم اپنے ساتھ نہ صرف اپنی تہذیب لائی بلکہ اُن کی زبان بھی اُن کے ساتھ آئی۔ جن سے مل کر نئی زبانیں پیدا ہوئیں۔ اردو کی ابتدا بھی اسی طرح ہوئی۔

تاریخ ہمیں بتاتی ہے کہ اردو زبان کے خد و خال گیارہویں صدی سے بننے شروع ہوئے۔ ہندو، مسلمان، سکھ، عیسائی، پارسی اور بودھ کے میل جول سے اس زبان کو فروغ حاصل ہوا۔ فارسی، عربی، ترکی، سنسکرت اور پراکرت بولنے والوں کے آپسی اختلاط سے ایک نئی زبان بنتی چلی گئی۔ ہندی، ہندوی، ہندوستانی، ریختہ اور اردوئے معلّٰی کے ناموں سے پکاری جانے والی یہ زبان بالآخر اردو کہلائی۔ جیسے جیسے اس زبان کا دائرہ وسیع ہوتا گیا، لکھنے پڑھنے کا عمل شروع ہوا اور اردو زبان نے ترقی یافتہ شکل میں اپنی پہچان قائم کر لی۔

4 اردو کا ارتقا

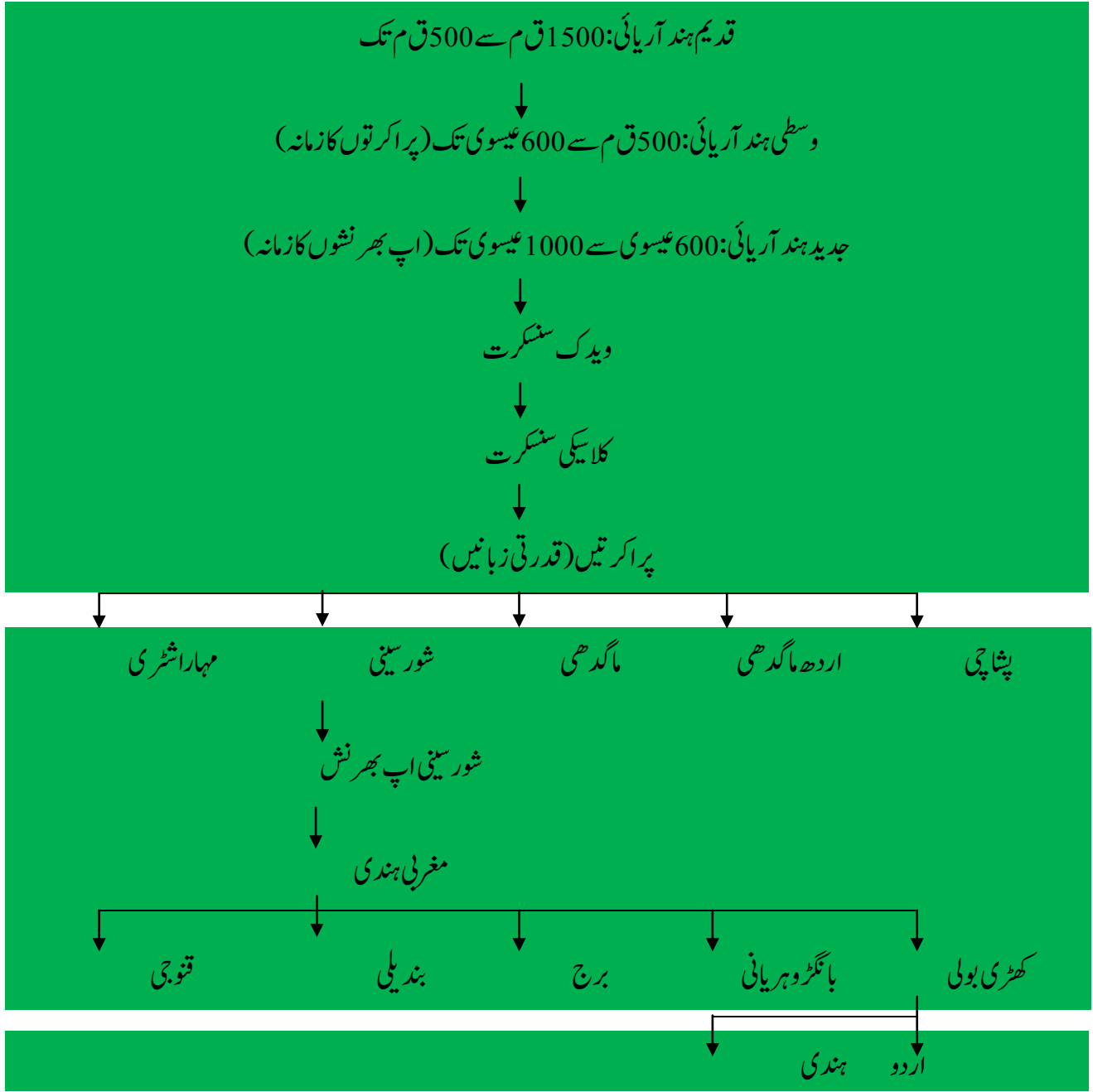
اردو ترکی زبان کا لفظ ہے۔ جس کے معنی لشکر کے ہی۔ یہ زبان مختلف زبانوں کے بولنے والوں اور مختلف تہذیب و تمدن کے حامل لوگوں کے میل جول سے وجود میں آئی۔ زبانیں عام طور پر فوجیوں، تاجروں اور صوفیاء کے ذریعہ ایک جگہ سے دوسری جگہ پہنچا کرتی ہیں۔ فوجی جنگ کے سلسلے میں، تاجر تجارت کے لیے اور صوفی و فقیر تبلیغ کے واسطے مقامات بدلتے رہتے ہیں۔ عہد سلطنت میں دہلی اور اطراف میں اردو زبان عام ہو گئی یہاں تک کہ اس میں شعر و شاعری بھی کی جانے لگی۔ یہ زبان ماحول، علاقہ اور وقت کے مطابق اپنے اندر تبدیلیاں کرتی رہی۔ جب حکمرانوں نے اپنی سلطنت کو وسعت دی تو یہ زبان جو اُس وقت ”ہندوی“ یا ”ہندی“ کہلاتی تھی ہندوستان کے دیگر خطوں میں بھی پہنچی۔ سلطان علاء الدین خلجی جب دہلی کے تخت پر بیٹھا تو اُس نے دکن کی طرف اپنی فوجیں بھیجیں اور دکن کو اپنی سلطنت میں شامل کیا۔ اس طرح دکن والے اس زبان سے واقف ہوئے۔ پھر سلطان محمد تغلق نے اپنا دارالحکومت ہی دہلی کے بجائے دیوگری کے مقام پر دولت آباد کے نام سے بنایا اور حکم دیا کہ دہلی کے سبھی افراد وہاں منتقل ہوں تو اس زبان کو دکن میں پھیلنے پھولنے کا موقع ملا اور ہوا یہ کہ دارالحکومت تو واپس دہلی آ گیا لیکن یہ زبان اہل دکن کے دلوں میں سما گئی۔ دکن کے باشندوں نے اس زبان کو اتنا پسند کیا جب دکن میں آزاد یعنی بہمنی، عادل شاہی اور قطب شاہی حکومتیں قائم ہوئیں تو اس زبان کو بہت زیادہ فروغ حاصل ہوا۔ دکن میں نہ صرف صوفیائے کرام نے اس زبان میں اپنا کلام پیش کیا بلکہ سلاطین نے بھی شاعری کی اور شعر اکی سرپرستی فرمائی۔ وہاں اس زبان کو

دکنی کا نام دیا گیا۔ اس زمانے کے بہت سے شاعروں کا کلام آج بھی موجود ہے۔ اردو کا پہلا صاحب دیوان شاعر بھی قطب شاہی خاندان کا بادشاہ قلی قطب شاہ تھا۔ جنوب میں اردو زبان نے جنوبی زبانوں کے اثرات بھی قبول کیے۔

شمالی ہند میں بھی اس زبان میں شاعر شاعری کرنے لگے تھے۔ تیرہویں صدی عیسوی کے صوفی امیر خسرو نے اس میں باقاعدہ شاعری کی، خسرو کی شاعری آج بھی عوام و خواص میں مقبول ہے۔ اُن کے گیت، پہیلیاں اور کہہ مکرنیاں آج بھی ہر جگہ دہرائی جاتی ہیں۔ خسرو نے فارسی اور عربی جاننے والوں کے لیے خالق باری نام کی ایک منظوم لغت بھی تیار کی۔ جس کی مدد سے ہندوی یا ہندی سیکھی جاسکتی تھی جسے آج ہم اردو کہتے ہیں۔

اردو کے فروغ میں صوفیائے کرام نے اہم کردار ادا کیا۔ صوفیوں کا تعلق عوام سے رہتا ہے۔ صوفیائے اپنی مجلسوں میں اردو یعنی عوامی زبان کو استعمال کیا۔ اس طرح اردو کی مقبولیت عام ہو گئی۔ پورے ہندوستان میں صوفیائے اردو ہی کو رابطے کی زبان بنایا، بہت جلد یہ زبان پورے ملک میں سمجھی جانے لگی۔ مسلمانوں کے دورِ حکومت میں سرکاری زبان فارسی تھی لیکن عوام کی زبان اردو تھی۔ اٹھارہویں صدی تک اس میں اتنا نکھار پیدا ہوا کہ شمالی ہند میں جو شاعر فارسی میں شاعری کرتے تھے وہ اردو میں شاعری کرنے لگے۔ ولی کی شاعری دہلی میں پسند کی جانے لگی۔ اس کے اثر سے میر، سودا، نظیر اور درویش جیسے شاعر اردو زبان میں پیدا ہوئے۔ انیسویں صدی میں غالب، ذوق، مومن اور داغ جیسے شاعروں نے شہرت حاصل کی۔ انیسویں صدی میں ہی اردو کو سرکاری زبان بننے کا اعزاز بھی حاصل ہوا۔ اس زبان میں داستانیں، قصے، ناول اور افسانے بھی لکھے گئے۔ بیسویں صدی تک آتے آتے اردو پوری دنیا میں پھیل گئی۔ آج ہر ملک میں اس کے بولنے والے موجود ہیں۔

لسانیاتی نقطہ نظر سے یہ ایک جدید ہند آریائی زبان ہے جس پر فارسی، عربی اور ہندوستان کی علاقائی زبانوں کے اثرات زیادہ ہیں۔ ایک جدید ہند آریائی زبان ہونے کے سبب اس کا رشتہ سنسکرت کے ساتھ بھی اتنا ہی گہرا ہے جتنا کہ دوسری علاقائی یا آریائی زبانوں کے ساتھ۔ لسانیات کے ماہرین کا کہنا ہے کہ انسانوں کی طرح زبانوں کے بھی خاندان ہوتے ہیں۔ اس اعتبار سے دنیا کی تمام زبانوں کو آٹھ بڑے خاندانوں میں تقسیم کیا گیا ہے۔ زبانوں کا سب سے بڑا خاندان ہند یورپی خاندان ہے۔ ہند آریائی، اسی ہند یورپی خاندان کی ایک شاخ ہے۔ اردو زبان کے ارتقا کو سمجھنے کے لیے اردو کا شجرہ یہاں پیش کیا گیا ہے۔

کوئی بھی زبان جب وجود میں آتی ہے تو کچھ وقت کے بعد یہ ضرورت محسوس کی جاتی ہے کہ اس زبان میں ادا ہونے والے جذبات و احساسات کو محفوظ کیا جائے اور محفوظ کرنے کے لیے اسے تحریری شکل دی جاتی ہے، تحریری شکل کے لیے حروف اور رسم الخط کی ضرورت پڑتی ہے۔ دنیا میں سینکڑوں زبانیں بولی اور لکھی جاتی ہیں سب کے علاوہ حروف اور علاوہ رسم الخط ہیں کچھ زبانیں بائیں سے دائیں جانب لکھی جاتی ہیں اور کچھ دائیں سے بائیں طرف۔ تمام زبانوں کے حروف کی تعداد بھی مختلف ہے۔ اردو کے بھی اپنے حروف

ہیں اور اپنا رسم الخط ہے۔ اردو مختلف زبانوں سے مل کر بنی ہے اس کا تعلق جدید ہند آریائی زبانوں سے ہے۔ ہند آریائی زبانوں کا رشتہ پراکرت سے ہے۔ پراکرت کے ذیل میں شورسینی آتی ہے۔ شورسینی اُپ بھرنش، شورسینی پراکرت سے نکلی، پھر مغربی ہندی وجود میں آئی۔ اردو اور ہندی مغربی ہندی کے خاندان سے تعلق رکھتی ہیں۔

5 رسم الخط

زبان کے علم و ادب کی بقا کے لیے ضروری ہوتا ہے کہ اس کا کوئی رسم الخط ہو۔ کسی زبان کا رسم الخط جس قدر آسان اور خوب صورت ہوگا، اتنی ہی وہ زبان ترقی کرے گی۔ اردو کو جب اپنے رسم الخط کی ضرورت پیش آئی تو اس نے اس وقت کے رائج رسم الخط کے اختلاط سے اپنا مخصوص خط اپنایا۔ ہم جانتے ہیں کہ اس وقت کئی قسم کے رسم الخط کارواج تھا، جن میں نسخ اور تعلیق کے رسم الخط کی خاص اہمیت تھی۔ ان دونوں کے اشتراک سے خط نستعلیق بنا، جس کا اپنا حسن اور کشش ہے۔ یہی اردو کا معیاری رسم الخط ہے۔ اپنے اختصار کے لحاظ سے نستعلیق ایک طرح کا شارٹ ہینڈ ہے۔ ہر حرف کا شوشہ، نقطہ، مرکز اور دائرہ مکمل ہوتا ہے۔ عبارت زیادہ اور جگہ کم ہو تو قلم کو دبا کر یا حروف کو اوپر تلے لکھ کر بھی اس کے حسن کو برقرار رکھا جاسکتا ہے۔ اپنے تمام تر حسن و آرائش کے ساتھ نستعلیق کو پڑھنا بھی آسان ہوتا ہے۔

اردو اس وقت وجود میں آئی جب فارسی، عربی اور ترکی بولنے والے ہندوستان آئے۔ اس لیے اردو میں ان زبانوں کے الفاظ کی تعداد بہت زیادہ ہے۔ اردو والوں نے رسم الخط بھی اور حروف بھی فارسی اور عربی سے مستعار لیے۔ مقامی زبانوں اور بولیوں کی آوازیں بھی اس میں شامل ہو گئیں۔ اردو کا رسم الخط فارسی کا رسم الخط ہے لیکن فارسی اور عربی کی قواعد اردو کی قواعد سے مختلف ہے۔ اردو اور ہندی کی قواعد میں یکسانیت ہے۔ دونوں زبانوں میں صرف رسم الخط کا فرق ہے۔ آج اردو کی مقبولیت کا یہ عالم ہے کہ دنیا کی زیادہ بولی جانے والی زبانوں میں شمار ہوتی ہے۔ مفرد حروف اسی وقت تک کوئی معنی نہیں رکھتے جب تک کہ انہیں کسی لفظ کی اکائی کی حیثیت سے استعمال نہ کیا جائے۔ اردو رسم الخط کی ایک خوبی یہ ہے کہ کم وقت اور تھوڑی جگہ میں دیگر زبانوں کی نسبت زیادہ سے زیادہ لفظوں کو لکھا جاسکتا ہے۔

ہماری لکھاوٹ میں نقطے کی بڑی اہمیت ہے۔ حروف تہجی میں اکثر حروف کے گروپ ہیں جیسے **ب پ ت ٹ ث**

اس میں کہنے کو پانچ حروف ہیں لیکن دراصل شکل ایک ہے۔ نقطوں نے ایک ہی شکل سے کئی شکلیں بنائی ہیں۔ یعنی کئی حروف بن گئے ہیں۔ مطلب یہ ہے کہ بہت سے حروف کی پہچان نقطوں سے ہوتی ہے۔

دوسری بات یہ ہے کہ لفظ مجموعہ ہوتا ہے حروفوں کا۔ وہ دو حرف ہوں یا زیادہ۔ ایسے حرف زیادہ ہیں جو دونوں طرف سے ملا کر لکھے جاسکتے ہیں۔ حروفوں کو ملا کر لکھنے کے لیے ضروری ہوتا ہے کہ اُن کو چھوٹے چھوٹے ٹکڑوں کی شکل میں لایا جائے۔ جیسے ایک حرف ب۔ جب یہ حرف لفظ کے آخر میں آتا ہے تو اس کو اسی طرح لکھا جاتا ہے۔ جیسے رب، جب، جب یہ شروع میں آتا ہے تو مختلف حروفوں کے ساتھ اس کا جوڑ الگ الگ شکلوں میں لگتا ہے۔ جیسے بت، بچ، بس، یوں اس حرف کی چار شکلیں بنیں۔

کسی لفظ میں صرف دو حرف ہوں۔ تو عام طور پر اس کے لکھنے یا پڑھنے میں الجھن پیدا ہو سکتی ہے جیسے پیتا۔ اس میں پانچ حروف ہیں پ پ ی ت ا۔ اور شروع کے چار حرف (جوڑ کے لحاظ سے) ایک ہی گروپ کے ہیں۔ یوں تو ایک ہی طرح کے شوشوں کی صورت میں لکھے گئے ہیں۔ یعنی شروع کے چاروں حروفوں کی صوت ایک جیسی ہے لیکن ان کی پہچان صرف نقطوں کی مدد سے ہوتی ہے۔

ترکیب۔ ترکیب کا مطلب ہے ایک حرف کا دوسرے حرف سے ملنا۔ یہ تو معلوم ہی ہے کہ لفظوں میں زیادہ حرف ملا کر لکھے جاتے ہیں۔ حرکت۔ زبر، زیر، پیش کو کہتے ہیں۔

متحرک۔ وہ حرف جس پر زبر زیر پیش میں سے کوئی حرکت ہو۔

جزم۔ وہ نشان جس سے یہ معلوم ہو کہ یہ حرف متحرک نہیں ہے۔

ساکن۔ وہ حرف جس پر جزم ہو اور اس سے پہلے کوئی متحرک حرف نہ ہو۔

آج اردو زبان میں دنیا کی تقریباً سبھی اصناف میں ادب تخلیق کیا جا رہا ہے یا کیا جا چکا ہے، ادبی اعتبار سے اردو زبان کا ادبی ذخیرہ کسی دوسری زبان سے کم نہیں۔ اس میں داستان امیر حمزہ اور بوستان خیال جیسی طویل داستانوں کے علاوہ باغ و بہار اور فسانہ عجائب بھی موجود ہیں۔ اس میں مثنویاں، قصائد اور مرثی بھی لکھے گئے۔ ناول، افسانے، انشائیے، خاکے، رپورٹاژ، سوانح اور سفر نامے بھی قلمبند ہوئے اور جدید شعری اصناف میں بھی طبع آزمائی کی گئی۔ بلاشبہ اردو زبان کی شیرینی اور اس کا ادبی سرمایہ دیگر زبانوں کے لیے قابل رشک ہے۔

6 خلاصہ

دوستو آپ کو یہ معلوم ہو گیا ہو گا کہ اردو زبان کس طرح وجود میں آئی۔ دراصل اردو کی پیدائش ہندوستان میں مسلمانوں کی آمد کے بعد عمل میں آئی۔ اردو کا خاندانی رشتہ ہند آریائی زبانوں سے ہے۔ پراکرت کے ذیل میں شور سینی آتی ہے۔ شور سینی اپ بھرنش سے مغربی ہندی کا وجود ہوا۔ مغربی ہندی سے اردو اور ہندی نکلی۔

اردو کا رسم الخط فارسی ہے۔ اس زبان کے ادب میں تمام شعری اور نثری اصناف موجود ہیں۔ عہد حاضر کی مقبول ترین زبانوں

میں اردو کا شمار ہوتا ہے۔

اردو ایک جدید ہند آریائی زبان ہے۔ اسے ایک مخلوط زبان بھی کہا جاتا ہے۔ اردو ترکی زبان کا لفظ ہے جس کے معنی لشکر کے ہیں۔ اردو زبان کا عوامی سطح پر پہلا استعمال غالباً لشکر گاہوں اور بازاروں میں ہوا جہاں مختلف زبانوں کے بولنے والے افراد کو افہام و تفہیم اور ترسیلی ضروریات کے لیے کسی لنگو افریقا کی ضرورت محسوس ہوئی ہوگی۔ اسی ضرورت نے اردو جیسی خوبصورت زبان کو جنم دیا۔ جلد ہی یہ زبان لشکر گاہوں اور بازاروں سے نکل کر شاعروں اور عوام کی بھی پسندیدہ زبان بن گئی۔ جذبات و احساسات کے بیان اور مذہب کی تبلیغ و ترویج نے اس زبان کی مقبولیت میں اضافہ کیا۔ عوام نے اس کی پذیرائی کی۔ درباروں تک اس کی رسائی ہوئی اور کئی صدیوں سے اسے برصغیر ہندوپاک میں لینگو افریقا کی حیثیت حاصل ہے۔

اردو کی ابتدا ایک ہزار عیسوی کے قریب ہوئی جب کھڑی بوئی میں عربی، فارسی اور ترکی الفاظ داخل ہونا شروع ہوئے۔ آہستہ آہستہ یہ الفاظ کھڑی بولی میں گھل مل گئے اور زبان کی ایک نئی شکل بننے لگی۔ پھر یہ زبان ترقی کی کئی منزلوں سے گزری۔ اردو زبان کی ترقی کی پہلی منزل وہ تھی جب شمالی ہند کی مقامی بولی کا عربی، فارسی اور ترکی کے ساتھ میل ملاپ ہوا۔ یہ امیر خسرو، کبیر داس اور سور داس کا زمانہ تھا۔ اس ترقی کی دوسری منزل وہ تھی جب مسلمانوں نے خط و کتابت کے لیے عربی اور فارسی رسم الخط کو اختیار کیا کیوں کہ وہ انھیں سے واقف تھے۔ اس کی ترقی کی تیسری منزل وہ تھی جب صوفیائے کرام نے دین و مذہب کی تبلیغ کے لیے اس عوامی زبان اردو کو اختیار کیا۔ صوفیائے کرام کی تبلیغ کو ان کے مریدین نے ملک کے گوشے گوشے میں پہنچایا۔ اس طرح یہی زبان جب شمال سے نکل کر دکن پہنچی تو زبانِ دکنی کہلائی، گجرات پہنچی تو زبانِ گجراتی کہلائی، ملتان پہنچی تو زبانِ ملتانی کہلائی، پنجاب پہنچی تو زبانِ پنجابی کہلائی۔ اس طرح اردو زبان جسے اس زمانے میں زبانِ دہلی یا ہندوستانی کہا جاتا تھا پورے ملک میں پھیل گئی۔ جب اردو پورے ملک میں بولی اور سمجھی جانے لگی تو اس کی شہرت میں اضافہ ہوا۔

Disclaimer

آن لائن کورس کے درسی مواد کی ترتیب و تدوین کے لیے این سی ای آر ٹی کی درسی و معاون درسی کتابوں اردو زبان و ادب کی تاریخ، اردو قواعد و انشاء، اردو کی ادبی اصناف، رہنما کتاب، اردو تدریسیات، اردو زبان کی تدریس وغیرہ سے استفادہ کیا گیا ہے۔